

LEHTEDE LANGEMISE AEGU

Surmanuhtlusest käitumiskontrollini

Avo Üprus

Esimene surmanuhtluse kaotamise seaduseelnõu valmistati ette juba 1990. aastal, anti menetluse 7. veebruaril 1991, aga võeti peagi tagasi. Aeg oli närviline ning ebakindel, seadusandja samuti. 1998. aasta 31. augustiks oli Eestis mõistetud surmanuhtlus 20 inimesele, kellest kahele oli 5. märtsil 1993. aastal armu andnud president Lennart Meri. Surmanuhtlus asendati eluaegse, kahel juhul 15- aastase vabaduskaotusega ning üks süüdimõistetud hukati Patarei vanglas 11. septembril 1993. Tollane prokurör Feliks Saarevet meenutas kolmteist aastat hiljem kõmulehes „Õhtuleht“ uhkusega oma toonast osalemist hukkamisel. Kirjeldus räägib põrandal rüselevatest meestest ja korduvatest püstolipaukudest. „Alles neljanda või viienda lasuga sai asi tehtud,“ mäletab pikaäagne prokurör. Oli sügis, lendasid laastud ja langesid lehed. Tänavu sügisel liugles muude sügislehtede hulgas Justiitsministeeriumi karistuspoliitika töörühma lauale paarist lehest koosnev poliitikapaber „Ohtlikud kalduvuskurjategijad“.

Aruteluks esitatud poliitikapaberi koostamise eesmärkidenä on toodud välja soov kaitsta ühiskonda kõige ohtlikumate retsidiivsete kurjategijate eest, tõhustada korduvalt vägivaldsete isikute suhtes kasutatavaid karistusmeetmeid ning vähendada vanglast vabanenute retsidiivsust. Kavandatavad karistusmeetmed jätavad mulje olulisest suunamuutusest karistuspoliitikas, mis on distantseerunud kättemaksul põhinevast kiviajast.

13. märtsil 1996 ratifitseeris Riigikogu Inimõiguste ja Põhivabaduste Konventsiooni ilma selle kuuenda, surmanuhtlust keelustava protokollita. 18.12.1996 kehtestati surmanuhtluse alternatiivina eluaegse vangistuse kohtu korras kohaldamise võimalus (KrK § 23 lg 1) ning anti sellele tagasiulatu jõud. Palju kära põhjustanud lisaprotokoll ratifitseeriti 18.03.1998. Otsus oli oluliseks sammuks inimlikkuse teel, mis viis meid 1.06.2004 Euroopa Liitu. Kolmeteistkümnenda lisaprotokollile üle enam nii palju ei arutletud, sest seadusandja oli muutunud enesekindlamaks.

Poliitikapaberiga luuakse eeldused kasutada eluaegset karistust sagedamini ning reguleerida sellest vabastamise korda. Kui vabastamise ning käitumiskontrollile allutamise osa vajab tõesti läbimõtlemit ning muutmist, siis ei saa olla nõus soovitusel kasutada eluaegset vanglakaristust kergekäeliselt ja isegi automaatselt. Lause „Kehtestame kohustusliku eluaegse vangistuse vähemalt teist korda tapmises süüdimõistmisel“ vähendab kohtute otsustusõigust ning on ilmses suguluses ligi pooltes Ameerika Ühendriikide osariikides kehtiva nn kolme löögi seadusega (kolm eksimust ja sa oled mängust väljas, oled võõras, oled „mitte meie“ ning sinu suhtes kehtib erikord pikaajalise või eluaegse vangistuse näol). Siin väljendub poliitikapaberi sugulusseos vaenlase- või sõjaõigusega sarnaneva karistusjärgse kinnipidamisega, mis tunnistati Riigikohtu poolt Põhiseadusele mittevastavaks.

Põhimõtetest

Euroopa Nõukogu soovitustes (Rec (2003) 23) pikaajaliste ja eluaegsete kinnipeetavate kohtlemisest ja nende lisades käsitletakse pikaajalise karistusena vabaduskaotust üle viie

aasta ja eluaegse karistusena eluks ajaks vangistusse mõistetust (life imprisonment). Mõlemal puhul peetakse vajalikuks mõju-uuringute läbiviimist (Rec (2003) 23, 1 ja 40). Kohtlemise võtmelemendina rõhutatakse kaasamist haridus-, kultuuri- ja muutusprogrammidesse. Eesti vanglates ei ole võrdsed võimalused osalemiseks tagatud.

Kehtivates kriminaalpoliitika arengusuundades oleme sõnastanud põhimõtte, mille kohaselt peavad kriminaalpoliitilised otsused ning seadusemuudatused põhinema teaduslikel uuringutel ning kvaliteetse statistika analüüsil. Kõikide olulisemate eelnõude puhul tuleb läbi viia eelnevad mõju-uuringud (Kriminaalpoliitika arengusuunad, p 7). Eeltoodu peaks kehtima ka pikaajalise ja eluaegse vangistuse kohta. Seda ei ole tehtud.

Lootusetus viib põgenemisele reaalsusest

Ilma lootuse ja motivatsioonita muutub karistus igapäevaseks kättemaksuks. Minevik on reaalsem kui tulevik ning sellest lahti ütlemine üha raskem. Olevik kujutab endast piina, millest on kasulik distantseeruda. Apaatia vaheldub maniakaalse tegutsemisvajadusega. Mõtteselguse ja elutahte säilitamiseks on oluline karistusaja täitmine mõtestatud tegevustega. Muude võimaluste puudumisel põgenetakse kaebuste koostamisse, mis toob riigile täiendavaid kulutusi ja ajakadu. Käiakse läbi kõik õiguspõhiste tasandid, keereldakse oma süü ümber, otsitakse enesele õigustust tõest ja valest kuni nende eristamine muutub võimatuks. Aastatega kujuneb ja kinnistub moonutatud pilt toimunust. Moodustub uus, ideaalne reaalsus, mis erineb tegelikust ning vastandub sellele. Fantaasiasse põgenemine asendab mõnda aega lootust.

Avaliku arvamuse küsitlused

Mitmed küsitlused kinnitavad avalikkuse soovi karmide karistuste järele. Pöörates enam tähelepanu küsimustele enestele, nende esitamise vormile, selgub, et sageli on tulemus ette määratud meetodika poolest. Küsimused on lihtsustatud, küsitletavad ei saa lisainformatsiooni, vastatakse kiirustades. Karmide karistuste soovijatel tegelikult puudub informatsioon ning otsuseid tehakse emotsioonidele ja kättemaksuiahale tuginedes. See pole sünnis ega arukas.

Poliitikapaber näeb ette kuriteoohvrite kaasamise eluaegsete kinnipeetavate ennetähtaegse vabastamise otsustusprotsessi. Seda võib esitada demokraatliku lähenemisena, aga tegemist on libeda rajaga. Kas on mõtet küsida küsimusi, mille vastused on enamasti teada? Kas ei hakka need vastused piirama kohtute kaalutusõigust? Ohvrite vajadused peavad olema tähtsustatud, nendega tuleb arvestada, luua võimalused hingehoiuks ja psühholoogiliseks abistamiseks, anda teavet lepitusmenetlusest, kahjude kompenseerimisest, korraldada lepitusringe ja ümarlaudu, aga mitte kiskuda vanu haavu ja hirme uuesti lahti, põhjustades sellega sekundaarseid või tertsiaarseid traumasid.

Vaadeldes praegu kuritegevuse struktuuri ja trende, ei ole võimalik leida põhjendust karistuste karmistamiseks. Surmanuhtluse kaotamise aastal (1998) pandi Eestis toime 10 000 elaniku kohta 314,4 kuritegu ja iga seitsmes kodanik oli aasta jooksul kuritegevuse läbi kannatada saanud. Küsitluses osalenud inimestest 57% kartis kuriteo ohvriks langeda. Selles olukorras oleks arutelu karistuste karmistamisest olnud mõistetav. Siiski suudeti teha

tulevikku vaatav otsus. Poliitikapaberis väljenduv eluaegse karistuse automaatse kohaldamise kavatsus ei põhine faktidel ega analüüsil. Faktid näitavad meile, et tapmiste arv on alates 1995 aastast pidevalt langenud ja vähenenud enam kui 15 (!) korda, ohvrikslangemise hirm on oluliselt taandunud ning usaldus politsei vastu kasvanud. Eluaegse vanglakaristuse vajadus Eestis puudub.

Vajadus on hoopis uuringute järele

Tuleb algselt alata kriminoloogiline longituuduuring eluaegse vangistuse mõjudest. Meil on väheste ressurssidega hõlmatav sihtgrupp, kellega töötamisel ei saa olla suuri kadusid. Indiviidid reageerivad vangistusele erinevalt ning mõnel juhul on tagajärjeks rasked emotsionaalsed ja vaimse tervise probleemid. Mitmetes uurimustes on kirjeldatud erinevaid sümptomeid, mis ilmnevad vanglakaristuse käigus ning mille hulka kuuluvad psühhoosid, depressioonid, hirmuseisundid ja sotsiaalne degradeerumine (Saar, J. 2007).

On võimalik kõik 41 eluaegset vangi portreerida, kirjeldada nende kujunemist, isiksuslikke eripärasid, analüüsida kriminaalset karjääri, pöörata tähelepanu soodusteguritele ning saada ülevaade tervislikust seisundist. Riskihindamised jäävad siin ühekülgseks. Programmide käigus ilmnevaid muutusi tuleb jälgida pikema aja vältel. See võimaldab mõista eluaegse karistuse mõjusid, planeerida ja piloteerida vangistuse asendamist käitumiskontrolliga, kavandada õigusaktidesse ja praktikasse otstarbekaid muudatusi ning lahendada eetilisi vastuolusid.

Vangistuse mõjude kohta on erinevaid seisukohti. Seoseid pika karistusaja ja tundeelu, intellektuaalse või kognitiivse võimekuse ja füüsilise tervise vahel ei ole kindlalt dokumenteeritud ning vangistus iseenesest ei pruugi isikuid vältimatult kahjustada (Campbell, Porporino & Wevrick; Flanagan; Williamson & Thomas). Samas mõnab enamik kriminolooge, et pikaajaline karistus lõhub suhted pere ja sõpradega; et käitumismustrid ja hoiakud võtavad erinevaid vorme, sügavast sotsiaalsest ja emotsionaalsest võõrdumusest kuni agressiooni ja vägivalda äärmusteni (Brodsky; Flanagan; Johnson; Toch). Kanadas liigitati eluaegse karistusega kinnipeetavad rutiinselt kõrgeima julgeolekuriski (*maximum security risks*) kategooriasse. See ei ole teaduslikult põhjendatud ning enam seda ei tehta.

Vagurad kui tallekesed

Rahvusvaheline Kriminoloogiliste Uuringute Keskus (Centre for Prison Studies) Londoni Ülikooli juures on jõudnud järelduseni: eelarvamus pikaajaliste kinnipeetavate ohtlikkusest ei ole õigustatud. Eluaegsete kinnipeetavatega ei ole rohkem distsipliiniprobleeme kui mis tahes teise vangigrupiga. Vastupidi, sageli on nad märksa distsiplineeritumad kui lühikeste karistusaegade kinnipeetavad. Sageli paluvad vanglate juhid paigutada oma vanglasse eluaegseid kinnipeetavaid nende stabiliseeriva mõju tõttu, teistele kinnipeetavatele. Sellele fenomenile on mitmeid põhjendusi. Eluaegsed kinnipeetavad on enamasti teistest kinnipeetavatest vanemad. Neid on karistatud sageli esmakordse rikkumise eest. Nende ohvriks on enamasti olnud nende varasem tuttav (Coyle, A. 2002).

Risk, et eluaegsed kurjategijad jõuavad vabadusse pääsedes tagasi kuritegevuseni, ei ole suurem kui tavakurjategijatel. Aastatel 1975/1976 ja 1988/1989 vabastati Kanadas tingimisi

494 kurjategijat, kes kandsid eluaegset karistust mõrva eest. Suur osa nendest (75,7%) jäi ühiskonna valve all paikseks. Nendel, kes sattusid tagasi vanglasse, oli 13,8% põhjuseks uus kuritegu ning 10,5% rikkumine vabastamistingimuste vastu (Poporino, F. 2000). Niisiis näeme vabastamiste ning taasrikkumiste vahekorda võrreldes, et eluaegsest vangistusest ennetähtaegselt vabastatute tavaellu jäämise osakaal on oluliselt suurem keskmisest retsidiivsusest.

Andrew Coyle juhib tähelepanu asjaolule, et Inglismaal ja Walesis vabastati 1972.–1994. aastal 1587 eluaegse vangistusega karistatud kinnipeetavat. Nendest jõudis kahe aasta jooksul pärast vabastamist uue süüdimõistmiseni 9%. Üldine retsidiivsuse näitaja oli sellal 57%.

Vangistuses aset leidnud surmajuhtude analüüsid näitavad, et eluaegsed vangid on suuremas ohus osutada nii mõrvade kui ka enesetappude ohvriteks. Kümne aasta (1980–1989) jooksul dokumenteeritud 135 enesetapu sooritanust olid 31 ohvrit (23%) eluaegsed. Sarnaselt 66 mõrvajuhtumist, mis avastati, olid 15 ohvrit (22,7%) eluaegsed. Seega on nad selgelt mõrvaohvrite ning enesetapjatena esikohal. Järeldus: eluaegsed on pigem ohustatud kui ohustav grupp vanglapopulatsioonis.

Kokkuvõte

Vangistuse kulud 2016 lähenevad 50 miljonile eurole (49 792 977). Vajame arutelu nende vahendite mõistlikust, inimlikust ja tulemuslikust planeerimisest ja kasutamisest. See tähendab tähelepanu osutamist peamisele: vangistuse sisule ja mõjule.

Vanglasüsteemi reformi käigus on küll oluliselt parandatud vanglasutuste füüsilist keskkonda ja loodud demokraatlikule riigile kohane õiguslik raamistik, kuid psühholoogilistele protsessidele, mis vanglates aset peaksid leidma, on pööratud vähem tähelepanu (Saar, J. 2007).

Eluaegsete kinnipeetavate kohtlemise läbimõtlematuses tulenevatel kohtlemisvigadel võivad olla mõjud, mis on vastuolus karistuse eesmärgiga suunata kinnipeetav õiguskuulekale käitumisele. Pole sünnis katta vajakajäämisi värviliste sügislehekestega. Kahtlemata jääb ühiskonda alati ka haigeid ja väärastunud tundemaailmaga inimesi. Meie eelarves ja poliitikates peavad olema vahendid nendega tegelemiseks. Haigeid aga karistustega ei ravita. Eluaegne vanglakaristus tuleb kaotada.

1. „Õhtuleht“, 17.09.2016
2. „Kriminoloogia“, Eduard Raska, 2002
3. „Kriminaalpsühholoogia“, Jüri Saar, 2007
4. „A Human Rights Approach to Prison Management. Handbook for Prison Staff“, Andrew Coyle, 2002
5. The Prison Journal. Differences in Response To Long-Term Imprisonment. Frank Porporino, 2000